

Ozoda MEHMONOVA,
Quvasoy shahar 1 IDUM ingliz tili o'qituvchisi
E-mail: ozoda.mekhmonova90@mail.ru

DSc, professor B. Qurbonova taqrizi asosida

DIALOGIK NUTQNING SEMANTIK RIVOJLANISHI

Аннотация

Ushbu maqolada hozirgi kunda lingvistikada dolzarb hisoblangan dialogik nutq va uning semantikasi o'rganilgan. Muloqot jarayonida asosiy nutq ko'rinishi bo'lgan dialoglarning leksik yoki semantik rivojlanishi uning pragmatikasi bilan uzviy bog'langanligi o'zbek va ingliz tilida keltirilgan namunalar asosida tahlil qilindi. Shu bilan birga, nutq ishtirokchilari adresat va adresantning dialog jarayonida qo'llaydigan lisoniy birliklari situatsion asos tushunchasiga monand shakllanishi dialog parchalari tahlili orqali ko'rsatib berildi. Maqolada so'roq gapning semantik tuzilishi har tomonlama tadbiq etilib, uning uch asosiy ma'no konstruksiyasi ya'ni imperativlik (buyruq), noaniqlik va xabar berish ekanligi aniqlandi. Savol-javob diskursida qo'llanadigan keng funksional diapazon mana shu uch semaning turli kombinatsiyasidan hosil qilinadi. Bundan tashqari, dialogik nutqda keng qo'llaniladigan tasdiq talab etuvchi va predikativ savol turlari ingliz va o'zbek tilida namunalar bilan o'rganildi va ularning o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi.

Kalit so'zlar: Dialog, semantik ma'no, pragmatik ma'no, adresat, adresant, savol javob diskursi, predikativ savol, situatsion asos.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Аннотация

В статье рассматривается диалогическая речь и ее семантика, которые в настоящее время считаются актуальными в лингвистике. Лексическое или семантическое развитие диалогов, являющихся основной формой речи в процессе общения, неразрывно связано с ее прагматикой и было проанализировано на основе примеров, представленных на узбекском и английском языках. В то же время анализ фрагментов диалогов показал, что языковые единицы, используемые адресатом и адресатом в процессе диалога, схожи по понятию ситуативная основа. В статье комплексно исследуется семантическая структура вопросительного предложения, выявляются три его основные семантические конструкции: повелительное наклонение (приказ), неопределенность и сообщение. Широкий функциональный диапазон, используемый в вопросно-ответном дискурсе, формируется из различных комбинаций этих трех сем. Кроме того, на примерах из английского и узбекского языков изучены типы утвердительных и предикативных вопросов, широко используемые в диалогической речи, и выявлены их специфические особенности.

Ключевые слова: Диалог, семантическое значение, прагматическое значение, адресат, реципиент, вопросно-ответный дискурс, предикативный вопрос, ситуативная основа.

SEMANTIC DEVELOPMENT OF DIALOGICAL SPEECH

Annotation

This article studies dialogical speech and its semantics, which are currently considered relevant in linguistics. The lexical or semantic development of dialogues, which are the main form of speech in the process of communication, is inextricably linked with its pragmatics, analyzed on the basis of examples presented in Uzbek and English. At the same time, the formation of linguistic units used by the addressee and addressee in the process of dialogue, similar to the concept of a situational basis, is shown through the analysis of dialogue fragments. The article comprehensively applies the semantic structure of the interrogative sentence, and it is determined that it has three main meaning constructions, namely imperative (command), uncertainty and reporting. The wide functional range used in question-answer discourse is formed from various combinations of these three semes. In addition, the types of affirmative and predicative questions widely used in dialogic speech were studied with examples in English and Uzbek, and their specific features were identified.

Key words: Dialogue, semantic meaning, pragmatic meaning, addressee, addressee, question-answer discourse, predicative question, situational basis.

Kirish. Dialogik nutqning semantikasi haqida so'z yuritilgan ekan, avvalo u nutqiy xulq-atvorning lingvopragmatik qoidalari bilan uzviy bog'langan ekanligini anglashimiz lozim. Shu o'rinda buyuk tilshunoslardan birining ajoyib jumlasini keltirishni joiz deb topdik: "So'z idrok etuvchi predmetning ekvivalenti emas, balki uning muloqot jarayonida nutqiy-ijodiy harakat orqali qanday idrok etilganiga tengdir" [1]. Tilshunos olimlarning yuqorida ifodalangan so'z semantikasiga munosabati uning pragmatik jihatini ham to'liq isloh qilishga undaydi..

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. J.Ostin, G.Gris, P.Strouson o'z asarlarida dialogik nutq semantikasi pragmatikaga asoslangan holda o'rganilishini takidlab o'tganlar. Bunda jumlaning qay tarzda shakllanishi, qanday lisoniy birliklarni qo'llanishi va hattoki so'zlarning qanday talaffuz etilishi muloqot ishtirokchilarining pragmatik maqsadi bilan uzviy bog'langan. Lekin, ushbu vaziyatda bayonotning ma'nosi uning qanday holatda ishlatilishi bilan ham bog'liq ekanligiga alohida e'tibor

qaratishimiz lozim. Suhbat jarayonida qo'llanadigan gap ma'nosini anglashning ikki xil usuli bor. Ulardan birinchisi, so'zning o'ziga asoslangan bo'lib, bunda kontekst ham, so'zlovchining nutqdan ko'zlangan maqsadi ham inobatga olinmaydi. Ikkinchi yondoshuvda esa gap nutq doirasidan abstraktlashtirilgan holda emas, balki so'zlovchining niyatini amalga oshirish samaradorligiga qarab izohlanadi. Bunday turdagi gaplar so'zlovchining dialogik jarayonga qo'ygan maqsadi va rejasiga monand turli ma'nolarni o'zida aks ettiradi. Shunday qilib, gapning ma'nosini ikki turga ajratishimiz mumkin: pragmatik yoki pragmasemantik. Pragmatik ma'no nutq ishtirokchisining gaplarini buyruq, so'roq yoki takid sifatida qo'llash niyatini o'zida namoyon qiladi. YA'ni bunda jumlaning mazmunli bo'lishi uchun kontekstdagi til birliklari oldindan tahmin qilinadi. Masalan, "Daraxtlarni oqlamaysizmi? Axir vaqti o'tib ketyapti" gaplarini tahlil qiladigan bo'lsak, so'zlovchi aslida savol emas balki "Daraxtlarni oqlang, vaqti o'tib ketyapti"

mazmunidagi buyruq mazmuniga ega bo'lgan fikrni ifodalamoqda va bu so'roq gapdan o'zining niyatini yanada ta'sirli tarzda aks ettirishda foydalangan.

Yuqorida berilgan fikrlar, diskursiv nominatsiyaning ma'nosi dialogik so'z, lisoniy birliklar, ularning o'zaro munosabati va psixolingvistik ta'siri bilan belgilanadi degan fikrga kelishimizga asos bo'la oladi. Ushbu vaziyatda tahlil qilishimiz kerak bo'lgan navbatdagi atama situatsion asosdir. Bu atama muloqot sodir bo'layotgan vaziyat, joy, muhit, tinglovchining so'zlovchiga bo'lgan ijtimoiy aloqadorligi (ya'ni gapirayotgan insonga uni eshitayotganlar qanday aloqadorlikka egaligi: oila a'zosimi, o'qituvchisimi, boshlig'imi, do'stimi...) nutqning, matnning shakli qanchalik ta'sir etishini ifodalaydi. Buni quyida berilgan ingliz adabiyotiga tegishli asardan olingan dialog parchasi misolida ko'rib chiqamiz:

At half twelve, the doctor came downstairs. He was smiling happily. He bowed to my aunt politely. (Soat o'n ikki yarimda, shifokor pastga yuqoridan pastga tushdi. U mamnun jilmayardi. Odob bilan holamga tazim qildi)

-I have good news ma'am. Mother and baby are both well. (Menda ijobiy yangilik bor, xonim. Ona-bola ikkalasi ham yaxshi holatda)

-What? What did you say?-my aunt shouted, taking the cotton-wool out of her ears. (Nima? Nima dedingiz? - holam qulog'idagi paxtani olib baqirdi)

-It's good news, the doctor repeated. Mrs Copperfield is resting and the baby is healthy. (Bu yaxshi xabar, shifokor takrorladi. Copperfield xonim dam olmoqda, chaqaloq ham sog'lom) [2].

Charles Dickensning "David Copperfield" asaridan olingan parcha shifokor va mijoz o'rtasidagi dialogik suhbatni ifodalagan. Bunda situatsion asosning belgilari muallifning holasi va shifokor dialogida namoyon bo'lib, ularning muloqotidagi tazim bilan gapirishlar, "xonim" deb murojaat etishlar, ayrim o'rtadagi ijtimoiy vaziyat, mansab va hurmat kabi omillar hisobga olingan holda nutq so'zlanayotganini yaqqol ko'rsatib turadi.

Endi keyingi asardan olingan dialog parchasini ko'rib chiqamiz:

The old man opened his eyes and for a moment he was coming back from a long way away. Then he smiled. (Keksa odam ko'zlarini ochdi va bir muddat o'zini uzoqdan kelgan odamday his qildi.)

-What have you got?-he asked. (Nimang bor? U so'radi)

-Supper, said the boy. We're going to have supper. (Kechki ovqat. -dedi bola)

-I'm not very hungry. (Men unchaligam och emasman.)

-Come on and eat. You can't fish and not eat. (Keling va yeb oling. Siz baliq ham tutolmaysiz, yeyolmaysiz ham.)

Ernest Hemingvayning "Chol va dengiz" asaridan olingan dialogik muloqotga nazar salsak, bu yerdagi situatsion asos dialog ishtirokchilari bo'lgan kekxa odamga ham, yigitga ham norasmiy suhbat olib borishiga va o'z fikrlarini bemalol ifodalash imkonini bermoqda.

Yuqorida ingliz adabiyotiga mansub bo'lgan ikki mashhur asardan olingan dialoglar misolida muhit va shaxslar muloqot jarayoniga qanchalik o'z ta'sirini o'tkaza olishini guvohi bo'ldik. Quyida Xudoyberdi To'xtaboyev qalamiga mansub "Sariq devni minb" romonidan olingan dialoglar yordamida situatsion asosning o'zbek tilida olib borilgan suhbatga leksik, semantik va pragmatik tomondan ta'sirlarini ko'rib chiqishimiz mumkin:

-Ro'zivev to'g'ri o'tirib ol! —dedi Qobilov.

-To'g'ri o'tirib oldim.

-Ro'zivev, qani avt-chi. o'tgan darsda nimani o'tuvdik?

Sekin o'nimdan turib yonginamda o'tirgan Orifni turtidim.

U bo'lsa teskari qarab, go'yo hech narsadan xabarsizdek jim o'tirardi.

— Tezroq gapir! — qistadi muallim [3].

Situatsion asos nuqtai nazaridan tahlil qilsak, bu yerda muloqot olib borilayotgan joy bu maktab, dialog ishtirokchilari esa o'qituvchi va o'quvchi ya'ni yoshi jihatidan ham, ijtimoiy mavqei tomondan ham bir-biridan anchagina farq qiladigan

insonlardir. Shu sababli suhbat rasmiy tarzda olib borilgan va bunga yuqorida sanalgan omillar ta'siri kuchli bo'lgan.

Navbatdagi dialogga e'tibor beramiz. Parcha aynan shu asardan olingan:

Orifdan boplab o'chimni oldim.

— Menga qara, — dedim chinorning tagiga yetganda biqiniga turtib, — nega mening kuchugimni urding?

— Qachon uribman?

— O'tgan yili urding-ku!

— Hecham urganim yo'q.

— Urgansan, mana bunday qilib urgansan, — dedim-da, boshiga bir musht tushirdim.

Nutq jarayonini ko'rib chiqadigan bo'lsak, suhbat ikki tengqur bola o'rtasida kechayotgan odatiy bahsdir. Dialog qatnashchilarining yoshi va ijtimoiy aloqadorligi teng bo'lganligi sababli bu matnda hech qanday rasmiy bo'yoqlar yo'q. Bundan tashqari hududiy jihatdan olib qarasaq, ko'chada bo'layotgan bu tortishuv alohida lisoniy birliklar, o'ziga xos grammatik strukturalar talab etmaydi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, situatsion asos nutq ishtirokchilarining muloqot jarayonida ishlatiladigan lisoniy birliklaridan boshlab, yuz ifodalari-yu harakatlarigacha o'z ta'sirini o'tkazadi. Bizning fikrimizcha, bu o'lchov lingvopragmatik qoidalar bilan belgilangan nominatsiya usulida nutqning denotatsiyasiga ma'lum bir xususiyat va sifatlar majmuini belgilab beradi. Ma'lum bir konseptual jamlanmalarining tashuvchisi sifatida dialogik nutq harakatlarining kommunikantlar tomondan qanday yuzaga kelishi haqida so'z yuritar ekanmiz, refentning (sheringining) maqsadini tan olish, identifikatsiyalash muloqot jarayonida sheringining konseptual usulda talqin qilish vazifasining asosiy qismi ekanligini aytib o'tishimiz lozim. Ma'no jihatidan dialogik nutq turlicha ko'rishda bo'lishi mumkin, lekin bu xilma-xillikning pragmosemantik ildizi nutq ishtirokchilari lingvopragmatik qoidalarini lingvistik ong bilan moslashtira olish qobiliyati bilan bog'liq deb hisoblaymiz. Misol tariqasida oladigan bo'lsak, dialogik jarayondagi ogohlantirishning ishlatilishi sherikning lingvopragmatik qoidaga monand qabul qilishida, ijtimoiy mavqei jihatdan so'zlovchidan quyiroq o'rinda turishini ko'rsatadi:

-If you ever ride a donkey on my grass again, I'll knock your bonnet off and jump on it! (Agar yana mening maysalarim ustidan eshak minsang, shlyapangni olib uloqtirib tashlayman va ustida sakrayman) [4].

-I'm warning you," he had said, putting his large purple face right up close to Harry's, "I'm warning you now, boy — any funny business, anything at all — and you'll be in that cupboard from now until Christmas [5].

Berilgan namunalarda ham aynan ogohlantirish bo'yog'i ustun bo'lib, tinglovchiga nisbatan tazyiq va o'zidan ko'ra quyiroq nazar bilan muomala qilinayotgani yaqqol ko'rinib turibdi. Dialog ishtirokchilari o'rtasidagi lingvopragmatik qoida va o'zaro munosabat nuqtai nazaridan dialogik nutq semantikasini bir necha turlarga ajratishimiz mumkin:

a) Suhbatdoshlarning ijtimoiy darajasi tengligini ko'rsatuvchi:

-Obbo! Ja, olasanda senam [6].

- "What about what's-her-name, your friend — Yvonne? [7].

b) So'zlovchining yuqori maqomini ko'rsatuvchi:

-Sho'xlik qilmay, jim o'tir, xo'pmi? [8].

- "Where are you going?" the boy asked [9].

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, lisoniy birliklarning qo'llanilishdagi o'rni, grammatik birliklarning qo'llanilishdagi strategiyalar, ohang va ishoralar dialogik nutq semantikasiga va pragmatikasiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan, so'zlovchining qanday maqomda ekanligini belgilab beradigan muhim omillardir. Psixolingvistikaga murojaat etadigan bo'lsak, maqom-rol munosabati nutq ishtirokchilarining jamiyatdagi mavqeiga va albatta suhbatdoshlarning o'zaro munosabatlariga to'g'ri keladigan nutq normalari asosida namoyon bo'lishi isbotlangan. Bu narsa dialog maqomining lingvopragmatik qoidasi shakllanishiga olib keladi deb aytishimiz mumkin:

-How can I help you, Miss Trotwood? He asked her politely. (Sizga qanday yordam berishim mumkin, Trotvud xonim? U odob bilan so'radi.)

-This boy is my nephew's son.I need to find a school for him [10]. (Bu bola jiyanimning o'g'li bo'ladi. Uning o'qishi uchun maktab topishim kerak).

Charles Dikensning "David Copperfield" asaridan olingan ushbu parcha misolida maktab boshqaruvchisi va aslzoda xonimning suhbat jarayonini ko'rishimiz mumkin. Dialogning har ikkala a'zosi ham bir-birlarining ijtimoiy o'rnidan kelib chiqqan holda, o'zaro hurmat va masofa saqlagan holda so'zlashmoqda. YA'ni o'rinsiz leksik birliklarning, kishining emotsiyasini namoyon etuvchi so'zlarning, o'rinsiz haqoratlarining yo'qligini inobatga olsak, ushbu dialog jamoat joyida madaniyat va o'zaro hurmatni aks ettiruvchi yuksak saviyadagi dialog namunasi deb aytishimiz mumkin.

Tilshunos olimlardan biri G.V.Berkashning fikriga ko'ra savollar kopulativ va predikativ kabi ikki katta guruhga ajratilishi mumkin [11]. Bunda tasdiq talab etuvchi, ya'ni ehtimoliy bo'lgan fikrdan ishonchlisiga o'tish maqsadida beriladi va albatta fikrning salbiy yoki ijobiy bog'lanishini aniqlashga xizmat qiladi. Uning tarkibiga "ha" yoki "yo'q" deb javob berish mumkin bo'lgan umumiy so'roq gaplarni kiritishimiz mumkin:

-Yangi loyihangiz taqdimoti bugun tayyor bo'ladimi

-Ha.

Predikativ savol esa obyektning nomalum xususiyatlari va belgilarini anglash maqsadida beriladi va bir fikrdan boshqasiga aniqroq va mazmunli o'tish vositasidir. Bu turdagi so'roq gaplarning tarkibiga esa so'roq so'zlar yordamida hosil qilinadigan maxsus so'roq gaplar tegishlidir. So'roq gapning mantiqiy tuzilishi savol semantikasini izohlash uchun asos hisoblanadi. Masalan, "Yer yuzidagi eng katta vulqon qayerda otilgan?" Ushbu gapdagi "qayerda" so'roq olmoshi berilgan savolga to'liq va aniq javob berishni talab etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, dialogik nutqning semantik rivojlanishi muloqotdan ko'zlangan pragmatik maqsad bilan uzviy bog'langan holatda o'rganiladi. Nutqiy vaziyatning rivojlanishida muhim hisoblangan omillardan biri situatsion asos bo'lib, bunda dialog ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari, yoshi, muloqot sodir bo'layotgan makon va vaziyat muhim faktorlar hisoblanadi. So'zlovchi o'z nutqini, bayonotini rejalashtirishda, uni qay tarzda talaffuz qilishi tinglovchiga qanday ta'sir etishi, tinglovchining tushunish imkoniyatlari kabi omillarni inobatga olgan holda o'z replikasini shakllantiradi.

ADABIYOTLAR

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию — М.: Прогресс, 1984.- 397с.
2. Charles Dikens.David Kopperfild.1850.9-bet.
3. Xudoyberdi To'xtaboyev "Sariq devni minib".1970.9- bet
4. Charles Dikens.David Kopperfild.1850.37-bet.
5. Rowling J.K.. Garry Potter and philosopher's stone. 1997.p30.
6. O'tkir Hoshimov.Ikki eshik orasi. «SHARQ» Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent – 2012.35-bet
7. Rowling J.K.. Garry Potter and philosopher's stone. 1997.p 45.
8. O'tkir Hoshimov.Ikki eshik orasi. «SHARQ» Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent – 2012.34-bet
9. Ernest Hemingway. "The old man and the sea". 1952. 3-bet
10. Charles Dikens.David Kopperfild.1850.39-bet.
11. Беркаш Г.В. Логико-грамматическая природа вопроса и ее реализация в вопросно-ответных структурах английской диалогической речи / Дисс. ... канд. филол. наук - Харьков, 196В. - 287 с